

פירוש רשב"ם למסכת אבות ועדות נורצי עליו

החיבור מנחת שי לר' ידידיה שלמה רפאל נורצי (1560-1626)¹ נשלם בשנת 1626, ונדפס לראשונה בתנ"ך מנטובה 1742-1744.² מנחת שי, העוסק בנוסחן של מילים שבמקרא, קנה לעצמו שם של מסכם ופוסק בענייני נוסח ומסורה. למרות החשיבות המיוחסת למנחת שי במאתיים וחמישים שנות הימצאו, מאז הדפסתו ועד היום, טרם זכה למהדורה מדעית.

מצבן של הנוספות לחיבור רע ממצב החיבור עצמו: שזה נדפס אך לא הוהדר כראוי; ואלה, חלקים מהן לא זכו לראות אור כלל. הנוספות שהכין נורצי כוללות הקדמה וחתימה לחיבור, מפתחות שונים, שלושה "מאמרים"³ ועוד.⁴ החלק שלא ראה אור קיים בכתבי יד, והחשוב שבהם הוא אוטוגרף של נורצי. כתב-יד זה סומן בקטלוג מרגליות ככ"י לונדון מס' 231, ובספרייה הבריטית Add. 127,198. תצלומו של כה"י נמצא במכון לתצלומי כתבי יד בספרייה הלאומית בירושלים, ומספרו 5868. כה"י כולל את מנחת שי ואת כל נוספותיו. עיון באוטוגרף, הן בחיבור הן בנוספותיו, חושף בפנינו גילויים שונים. אחד מהם יוצג כאן.

דברנו בהקדמתו על סייג שיש לעשות לתורה, כדי שלא יפלו שיבושים בה, מביא נורצי את דברי חז"ל במסכת אבות ואת פירושיהם של רש"י, ר' יוסף יעבץ, רשב"ם ור' עובדיה מברטנורא. כה אמר נורצי בהקדמתו:⁵ "ועוד אמרו בשלישי מאבות מסורת סייג לתורה,⁶ ופרש"י מסורת הגדולה גדר וחיוזק לתורה שעל ידה ידעין סדור המקרא והלכותיו..."⁷ ולשון רשב"ם מסורת כגון מסורת הגדולה הכתובים בגליון הספר, סיג גדול שכל בקי בהם עומד על פתרוני המקראות ואינו טועה להחליף דבר בדבר".

משבאים אנו למצוא את ביאור רשב"ם למסכת אבות, לשווא אנו עמלים. פירוש רשב"ם, שנורצי מעיד עליו כאן, אבד מן העולם. יום טוב ליפמאן צונץ, מגדולי המאה ה-19 בחקר חכמת ישראל, העמידנו כבר לפני מאה וחמישים שנה, על כך שפירוש רשב"ם לאבות

¹ נורצי קרא לחיבורו "גדר פרץ", אך המר"ל של מהדורת מנטובה הסב את שמו ל"מנחת שי", שם שיש בו נטרוק של שמותיו הפרטיים של המחבר, שלמה ידידיה.

² מנחת שי בא במהדורת מנטובה בצמוד לטקסט המקראי, ולא בסופי הספרים כמקובל במקראות גדולות בני זמננו.

³ המונח מאמרים נטבע בידי נורצי כמכוון אל שלושה סיכומים קצרים שהכין על בג"ד כפ"ת דסמך ליהר"א, על הקמץ החטוף ועל המאריך.

⁴ ה"מאמרים" נדפסו בסופו של תנ"ך מנטובה 1742-1744; ההקדמה למנחת שי והחתימה פורסמו בידי ילינק: Ad. Jellinek, Jedidjah Salomo Norzi's Einleitung..., Wien 1867.

⁵ במהדורת ילינק (ראה ההערה הקודמת), עמ' 5.

⁶ אבות ג יג.

⁷ נוסח דברי רש"י בדפוסי אבות רידן כך הוא: "מסורת הגדולה סייג לתורה, שע"י המסורת ידעין בירור המקראות והלכותיה".

אבד ואיננו.⁸ צונץ מציין שם חיבורים שונים שבהם מצא ציטטות מפירוש רשב"ם לאבות. רוזין⁹ הראה שרשב"ם הנזכר כמפרש אבות הוא ר' שמואל בן מאיר פרשן התורה. מן הראוי הוא שדברי קודשו של רשב"ם על אבות ילוקטו ויקובצו. עבודה זו של לקוטי בתר לקוטי היא שנעשתה כאן, ואי"ה יהיה בכך משום ראשיתה של גאולת פירושו של רשב"ם לאבות.

צונץ מצא את פירושי רשב"ם לאבות בחמישה מקומות (המספר בסוגריים מציין את מספר האפניות של צונץ לאותו מקור): שם טוב אבן גאון (1x),¹⁰ יוסף חיון (2x),¹¹ יצחק עראמה (2x),¹² שמואל אוזידה (24x),¹³ יהודה ליווא בן בצלאל (1x).¹⁴ צונץ הסתפק בציון מראי מקום בלא להביא את הציטטין. כל מובאה מן המובאות הנמסרות להלן שלא הוער בשוליה שהיא מחיון, מעראמה או מהמהר"ל,¹⁵ הרי היא מאוזידה (ורובן המכריע של המובאות לקוחות ממנו).¹⁶

א ו: "והרשב"ם ז"ל כתב: עשה לך רב - שלא תהא תוקע עצמך לדבר הלכה, שנא' וישנא תוקעים בוטח', השונא למי שתוקע עצמו לדבר הלכה יעמוד לבטח. ומהו תוקע? דאתא דינא קמיה וגמר הלכתא, ומדמי מילתא למילתא, דקבעי ליה למיזל קמיה רביה, במס' יבמות פרק ב"ש".

א ט: "ורשב"ם ז"ל כתב: שמעון בן שטח אומר: הוי מרבה לחקור את העדים - מפני מעשה הבא לידו היה רגיל לומר כן, מפני שתלה שמונים נשים באשקלון, ונהרג בנו בבית דינו ע"י עדות שקר. עכ"ל".

א יב: "ורשב"ם ז"ל כתב: הוי מתלמידיו של אהרן וכו' - ולפי מדתו של הלל היה רגיל לומר לבריות שהיה ענוותן, כמו ששינונו בבמה מדליקין, שמגייר האומות ומקרבן לתורה, וכן שמעון בן שטח. ומאלה השנים אנו למדים בכולם, שכל אחד לפי מדותיו ומעשיו היה מזהיר ואומר. עכ"ל".

א טז: "ורשב"ם ז"ל כתב: ואל תרבה לעשר אומדות - ועל התרומות אינו מזהיר שלא לתרום מאומד, דאמר מר חטא אחת פוטרת כל הכרי, וכן תרומת מעשר אפי' שניתן בה שיעור ניטלת באומד, דגמרינן לה מתרומה גדולה, כדכתיב ונחשב לכם תרומתכם' וגו' כתרומה גדולה הנטלת דגן מן הגורן, מה תרומה

⁸ ראה Leopold Zunz, Zur Geschichte und Literatur, Berlin 1845, עמ' 124-125.
⁹ ראה דוד רוזין, פירוש התורה אשר כתב רשב"ם, ירושלים תש"ל, ד"צ ברסלאו תרמ"ב, עמ' xv, הערה 2.
¹⁰ צונץ מציין מראה מקום בחיבורו מגדל עז לשם טוב אבן גאון.
¹¹ כוונתו של צונץ היא לחיבור מילי דאבות, ביאור למסכת אבות, שחברו בידי יוסף חיון. המהדורה ששימשה אותנו היא מהד' ונציה ש"ס.
¹² השתמשנו בעקידת יצחק, מהד' ונציה ש"ז.
¹³ החיבור הוא מדרש שמואל. המהדורה ששימשה אותנו היא מהד' פרנקפורט תע"ג.
¹⁴ מחבר זה הלא הוא המהר"ל, והחיבור הנרמז הוא דרך חיים. השתמשנו במהדורת ירושלים תשל"א.
¹⁵ לא עלה בידי למצוא את החיבור מגדל עז, שצונץ מייחס לשם טוב אבן גאון. מובאה זו אינה כלולה אפוא במובאות שלהלן.
¹⁶ יש לשים לב לכך שסימון של משניות אבות יש שהוא משתנה ממהדורה למהדורה של מדרש שמואל. למובאות גופן שימשה אותנו מהד' פרנקפורט תע"ג, אך לסימון המשניות השתמשנו במהד' ירושלים תשמ"ט (במהדורה זו סימון המשניות מדויק יותר).

- נטלת באומד ומחשבה, אף כן תרומת מעשר. עכ"ל".
- א יח: "ורשב"ם ז"ל כתב: שפטו בשעריכם - וכתוב בתריה 'אולי יחנן ה' צבאות"¹⁷.
- ב ד: רשב"ם נזכר כאן פעמיים: "וכן דעת רשב"ם כי זה הלל הזקן, וצ"ע"; "גרסא ג' גורס הרשב"ם, 'ואל תאמר דבר שאפשי' לשמוע שסופו להשמע..."¹⁸.
- ב יב: "והרשב"י ז"ל פיר' כי נ"ל גרסת רש"י ורשב"ם ז"ל דגרסי שנשיכתן נשיכת שועל עיקר...".
- ג ג: "ורשב"ם פירש: כי נטל עליו - שהושלך עליו שכר משלם, או הרי הוא כנטל שכר כבר שמוזמן הוא, וכתב דאית גרסאות דלא גרסי לה, רק מסיים ב'ולחשבי שמו'".
- ג ד: "ורשב"ם כתב כי נקט שלשה לפי שסתם שולחן איכא שלשה לזימון".
- ג ז: "ורשב"ם כתב: מנין אפילו חמשה - מנין בלא וא"ו, וכן כל מנין הכתובים כאן בלא וא"ו הם כתובים במשניות. מנין אפילו ה' שנאמר 'בקרוב אלהים ישפוט', כלומר נצב בתוך עדתו ובתוך אותם שישפטו. וסתם דיינים חמשה, כדברי רבי דאמר דיני ממונות בחמשה. ד"א 'בקרוב' משמעו כמו תוך, כלומר אפילו בחצי עדה הוא נצב. מנין שאפילו ג' שנאמר 'ואגודתו על ארץ יסדה', כלומר בשביל אגודת הצדיקים שיש להקב"ה בארץ יסדה לארץ, וסתם אגודה ג' קלחים"¹⁹.
- ג ח: "והרשב"ם כתב: ומידך נתנו לך - כמו נתננו. עכ"ל"²⁰.
- ג ט: "ורשב"ם כתב: המהלך בדרך ושונה - גרסינן, ולא גרסינן יחידי אלא אפי' בחבורה ואפילו בעיר, ולא נקט דרך אלא לפי שאלו מצויין בדרך ואדם עשוי להסתכל בהם".
- ג י: "ורשב"ם פירש: אפילו תקפה עליו - כגון חמרא דתקיף שהחמיץ והכבידה עליו משנתו ונשתכחה ממנו".
- ג יג: "ורשב"ם כתב: כל שרוח הבריות וכו' - שנאמר 'ומצא חן ושכל טוב בעיני וגו', ואומר 'וחסד ה' מעולם ועד עולם על יריאיו, שכל מי שמשוך עליו חוט של חסד בידוע שהוא ירא שמים".
- ג יז: "ורשב"ם כתב: מסורת - כגון מסורות הגדולה הכתובים בגליון הספר. סייג גדול - שכל הבקי בהם עומד על פתרוני המקראות ואינו טועה בהם להחליף דבר בדבר. נדרים - סייג לפרישות, שאם קבל עליו אדם לפרוש מכל דבר מכיון שנדר הוא נפרש יותר. ומקמי מר יהודא שאלו מהו נדרים סייג

¹⁷ "שפטו בשעריכם" נאמר בזכ' ח טז, ואילו "אולי יחנן" נאמר בעמוס ה טו. לפיכך נראה ש"כתיב בתריה", שאמר כאן רשב"ם, מוסב ל"והציגו בשער משפט" (עמ' ה טו) ולא ל"שפטו בשעריכם".

¹⁸ שתי מובאות אלו הן מר' יוסף חיון, מילי דאבות, ונציה ש"ס, דף יד ע"א.

¹⁹ קשה לדעת אם הציטטה שכאן היא כולה דברי רשב"ם, או רק חלק ממנה מרשב"ם והנותר דברי אוזידיה.

²⁰ וראה רשב"ם לבר' לר טז. הוהות בין שני הפירושים היא אחר האישושים לדעה שרשב"ם על אבות הוא הוא רשב"ם שעל התורה. וראה הערה 9 לעיל.

לפרישות, ואמר הדין גמרא דאית בנדרים, התקינו רבנן קונם דילמא אתי למימר נדר לה. וכי אמר הכי מאי הוי? דילמא אתי למימר לה נדר. והכי פירושא: תקינו כינוי נדרים, קונם, קונח, כדי להפריש את האדם מן העבירה, שלא יוציא שם שמים לבטלה. עכ"ל.

ג כב:

"ורשב"ם ז"ל כתב: הכל נתון - בערבון, כל מה שהבי"ה מקיף את האדם הוא ע"י ערב. נשמתו של אדם ערב לכל האיברים: זכו - זכת' היא; לא זכו - נדונת עמהם, כמש"ה "קרב אל השמים מעל ואל הארץ" וגו'. והיד כותבת - דכתיב 'ביד כל אדם יחתום'. מדעתו ושלא מדעתו - ואי דגרסי מדעתן ושלא מדעתן והיא עקר. ואפי' מאן דגרסי מדעתו, שב אל החנוני דריש, מדעתן שב אל הגבאין, כגון ההיא דהגיגה היכי יכלת לה וכו', איכ להו במניינא היינו מדעתן, שלא מדעתן אלא במצות הקב"ה. ומאן דגרסי מדעתו חוזר אל האדם, כגון מ"ש 'הכל בידי שמים חוץ מציני' פחים' שהוא גורם הדבר ומדעתו הוא, ושלא מדעתו שאינו גורם. במשניות כתיב 'והדן דיין אמת'. עכ"ל.

ג כג:

"ורשב"ם ז"ל פי': אם אין קמה אין תורה - כל אדם שאין לו תורה אעפ"י שיהי' לו עושר וכבוד אינו נחשב לכלום, אלא נמשל כבהמו' נדמו, וכן אמרו רז"ל: 'זאת התורה אדם' - מי שיש בו תורה הוא אדם, ואם אין בו תורה אינו אדם. ועוד שאם אין בו תורה אינו ראוי לאכול קמה אלא קוץ ודודר ועשב השדה, וכן נגזר על אדם הראשון כשחטא, אלא שעשה תשובה וזלגו עיניו דמעות ואמר אני וחמרי נאכל באבוס א', עד שקבל הקב"ה תשובתו ואמ' 'בזיע' אפך תאכל לחם'. ועוד דרשו: עם הארץ אסור לאכול בשר שני' זאת תורת הבהמה והעוף. עכ"ל.

ג כד:

"ורשב"ם ז"ל כתב: כל שחכמתו מרובה ממעשיו וכו' - המעשה דומה לשרשים לפי שהם עיקר, כדאמרי' לעיל לא המדרש הוא העיקר אלא המעשה. ולא יראה כי יבא חום - שהו' יעמו' כנגדו כמי שלא ראהו, שלא יתבייש מפניו, שמים שתחתיו תמיד מקרין אותו, וכל שעה עליהו לה. עכ"ל.

ד ג:

"והרב רבי אפרים ז"ל כתב: ואל תהי מפליג לכל דבר - אל תהי דוחה שום דבר טוב של תורה לאמר למחר אשמענו, וכמו אל תאמר דבר שאפש' לשמוע שסופו להשמע לפי שאין לך דבר שאין לו מקו', ושמא אם תדחהו עכשו שוב לא תשמענו, וכשיבא מקומו לא תדענו, או שמא קוד' שתשמענו תצטרך לאותו דבר ואינך יודע. ד"א, אל תהי מפליג - לא יהא שום חפץ קל בעיניך להניחו במקו' שהוא אבד מאליו, לפי שאין דבר שאין לו צורך כשבא עתו. עכ"ל. וכן פירש רשב"ם ז"ל.

ד כא:

"ורשב"ם ז"ל: קורת רוח - כמו נתקרה דעתו. וכלפי שהחרון אף נקרא חימה לשון חמימות, כמו 'וחמתו בערה בו', נקרא הרצון קורת רוח, שמתקררת ומתישבח דעתו עליו מרוב הנאה. עכ"ל.

- ד כח: "ורשב"ם גריס: זאל יבטיחך יצרך שהשאול בית מנוס לך, עכ"ל".
- ה א: "והנה הרשב"ם ז"ל נכדו נמשך אחריו והאריך יותר וכתב: בעשרה מאמרות - ברי"ה מפרש מאי ניהו ט' ויאמר, שיש במעשה בראשית, ובפרקי רבי אליעזר ובפסיקתא משלימין מאותן הכתובים אצל יצירת האדם, אע"פ שאינם עם מעשה בראשית לפני ויכלו איתיהו. מה ת"ל ויאמר ויאמר הללו? מה אנו למדין מהן, והלא במאמר אחד יכול להבראות אלו? אמר יתקיים כל העולם כלו ברצוני, זהו במאמר אחד. ומה טעם לא בראו במאמר אחד? ומפרש: כדי ליפרע מן הרשעים פרעון קשה וגדול, שמאבדים את העולם, שטרח הקב"ה כל כך לברא אותו בעשרה מאמרות וליתן שכר טוב וכו'. עכ"ל".²¹
- ה ב: "ורשב"ם ז"ל כתב וקבל שכר כלם - השכר שהיה ראוי לכלם, שנטל אברהם שכר כנגד כל הצדיקים שהיו באותו הדור, שם וארפכשד ושלח עבר יקטן. עכ"ל".
- ה ד: "ורשב"ם כתב כי הנס הזה היה שאעפ"י שארץ ישראל חמה ביותר לא הסריחו ולא התלעו. עכ"ל".
- ה י: "ומצאתי בפ"י רבינו שמואל ז"ל שאמ' אין גורסין זו מדה בינונית, אלא מדה בינונית".²²
- ה כד: "ורשב"ם ז"ל כתב: בן בג בג וכו' - שמעתי מדודי הר"י בן הרא"ש ז"ל הענין כי גרים היו ולהסתירם מן המלשינים נקראו כך, והם בן אברהם ושרה, שנתוספו הה"א על שמותם, והם היו תחלה לגרים, ולפיכך נקראים כל הגרים בניהם ב"ג ב"ג, בגימטריא ה"א ה"א ושניהם אחד, אלא שב"ג ב"ג יותר נסתר ונעלם, וקראום זה משונה מזה, כדי להכיר ולידע בין זה לזה. עכ"ל".²³
- ו ד: "ורשב"ם ז"ל כתב: ואין כבוד אלא תורה - כלומר אין לך אדם ראוי לכבוד יותר ממי שהוא בעל תורה וכו'. עכ"ל".

סיכום

ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם), שהלך לעולמו ב-1174, הותיר בין כתביו פירוש למסכת אבות. פירוש זה היה בהישג יד - לאור מה שהוצג לעיל - לפחות ארבע מאות וחמישים שנה. כתיבה של שם-טוב אבן גאון (בן המאה ה-13 וה-14), יוסף חיון (נפטר ב-1497), יצחק עראמה (1420-1494), שמואל אוזידה (1545-1604)²⁴ והמהר"ל (1525-1609)

²¹ מובאה זו הוא מר' יצחק עראמה, עקידת יצחק, ונציה ש"ז, דף ט ע"א, ר"ה והנה.

²² מובאה זו היא מר' יצחק עראמה (ראה ההערה הקודמת), דף נא ע"ג.

²³ מובאה זו היא מר' שמואל אוזידה, והיא מובאת גם בידי המהר"ל. ראה דרך חיים למשנה ה כד, ר"ה ובאולי ישאל.

²⁴ על הספקות בדבר זמן הולדתו זמן פטירתו ראה למשל את המבוא למדרש שמואל, מהר"י מכון הכתב, ירושלים תשמ"ט.

מלמדים שהימצאות החיבור הייתה רצופה עד ראשית המאה ה-17. המקורות הללו, המובאים בידי צונץ, מלמדים שהחיבור היה קיים לכל המאוחר עד 1609. מציאת ציטטה מפירוש רשב"ם לאבות בתוך הקדמתו של נורצי לחיבורו מנחת שי מלמדת, כפי הנראה, שפירוש רשב"ם היה ידוע גם מעט מאוחר יותר למהר"ל, שהרי נורצי חי לפחות עד 1626.²⁵ מאחר שמסתבר ביותר שנורצי כתב את ההקדמה לחיבורו רק משזה נשלם (ולפי עדות כתובה של נורצי עצמו החיבור נשלם ב-1626), עולה שציטוטו של נורצי מפירוש רשב"ם לאבות הוא הציטוט המאוחר ביותר הידוע לנו, והוא העדות האחרונה לקיומו של פירוש זה.

²⁵ על הקביעה "לפחות" ראה למשל Jsaac Broyde, Jedidiah Solomon Ben Abraham Norzi, The Jewish Encyclopedia, vol. IX, New York London 1901, pp. 337-338.